

НАРОДНІ ЗНАННЯ УКРАЇНЦІВ-РУСИНІВ СЛОВАЧЧИНИ

Надія Вархол

УДК 398.3(437.6=161.2)

У статті досліджено народні знання українців-русинів Словаччини в царині астрономії, метеорології, медицини; проаналізовано космогонічні уявлення лемків, прийоми та іраціонально-магічна складова їхньої лікувальної практики.

Ключові слова: лемки, народні знання, традиційна метеорологія, народна медицина.

The article examines the Slovakian lore of the Ukrainian Rusyns, particularly astronomy, meteorology, and medicine, and analyzes the Lemky cosmogonical conceptions, methods and irrational and magical component of medical practice.

Keywords: Lemky, lore, traditional meteorology, folk medicine.

Космологія належить до найдавніших виявів світогляду людини. Значну роль у віруваннях українців Лемківщини, як і в багатьох інших народів, відігравав культ Сонця і Місяця. Сонце символізувало життєдайну силу, радість, добро. Південні лемки називали його «небесним оком» і зверталися шанобливо: «Сонечко, сонечко, небесне сонечко, широко ты шьвіттиш, далеко ты видиш» (с. Шамбрін). Діти, скупавшись у річці, у своїх закличках зверталися до теплих сонячних променів: «Зашвітть, сонечко, дам ті яєчко, як курочка знесе, та ті го принесе» (с. Довгуня).

Проміжок часу між заходом і сходом сонця вважали недобрим — це час надприродних нечистих сил, які нібито могли заповідати людині нещастя. Тому дотримувалися певних правил. Після заходу сонця не виносили речей з хати, нічого не позичали й не виливали надвір воду з купілью новонародженої дитини; пелюшки, особливо нехрещеної дитини, на подвір'ї не сушили, аби хто-небудь не наворожив немовляті. Жінки не прали на потоці з праником, щоби не привернути увагу диких, поганих демонічних жінок — так званих «болыньок», які саме в цей час зосереджувалися поблизу річок. Не викидали сміття з хати, щоби разом з ним не викинути й щастя [4, с. 33]. Не мили вікон, бо, за народним повір'ям, саме тоді крізь вікна заглядає Смерть [14, с. 90].

Ворожили лише після заходу сонця. Час доби лемки визначали за рухом сонця на небо-

схилі: по тіні — удень («дополудне была цькін векша, найменша цькін была наполоден, пополудни уж ся цькін векала», с. Ладомирова), по зорях — уночі. На підвіконні проводили шилом рисочку, і коли до неї наближалася тінь — уже був полудень.

Місяць, особливо його фази, за законами симілярної магії, мав значний вплив на сільськогосподарські роботи і здоров'я людини. Окремі фази місяця південні лемки називають так: «новий місяць», «новачок», «серпик», «окрайчик», «переміна» («округле качалечко, але чорне»), «перемінка», «штертка», «схід», «півмісяца», «повний місяць», «повня». Про глибоке шанування місяця свідчать старовинні примовки, якими вітали новий місяць: «Вітай, вітай, новий крало! Я тя вітам новым кральом, ты мня вітай щеццом, здравльом. Я тя вітам на землі, а ты мня вітай на небі» (с. Шамбрін); «Місячку-крало (або: царю), я тебе вітаю в шестю, здравлю, а в Божскім раю» (с. Паризівці). Новий місяць добре впливав на ріст рослин, тому в цей період починали виконувати різні роботи: садити, стригти волосся тощо. Однак заборонялося садити картоплю («грулі»). Ця заборона походила від первісного уявлення, що хоча рослини під впливом нового місяця ростуть, однак не дозрівають і не плодоносять [17, с. 458]. За фазою місяця сіяли пшеницю — обернуті вгору ріжки серпика віщували велику кількість заснітків. Коли місяць схо-

дить, бувають «порожні дні», тоді нічого не садили й не сіяли, бо нічого не вродить: «По перемині другий ден потім є порожній — та не кажут в тот ден садити або шіяти, же порожній, же шя не гродит» (с. Нижня Полянка). «Порожнім» днем називали останній день у четвертій четвертині місяця [13, с. 119, 120]. Так само ця фаза впливає і на людей, тому в цей час при статевих стосунках малоімовірно зачати дитину [16, с. 255, 256].

За народним повір'ям північних лемків, повний місяць уважався найкращим періодом для відлучення дітей від грудного годування (у господарстві — телят) [4, с. 33]. За вузько-локальним поглядом, «на руснацькій Велидень нилда повня не швітила ані не буде» (с. Вапеник). Важливе значення мали окремі фази місяця в народному лікуванні. Аби позбутися бородавок, їх терли рукою, коли місяць убував [14, с. 90].

Поширене уявлення, що коли настає повний місяць («повня»), то на ньому, ніби, чітко видно Каїна, який на вилах тримає вбитого Авеля. На Старолубовнянщині відома легенда про Давида, який на місяці грає на скрипці («выграват свою матір»), бо його мати була дуже недоброю, тому він їй грає на скрипці, аби вона могла потрапити до Раю. А коли вже їй «выграл шиткы гріхы», і вона, нарешті, вознеслася на небо, то на неї повісилися інші душі, які хотіли потрапити до Царства Божого. Мати, прибувши «під самісіньке небо», стрепенулася, бо не хотіла, щоби ці душі потрапили разом з нею до Раю. Тому впала вниз із ними, так і не діставшись Царства Божого. На місяці Давид і нині грає на скрипці. Словаки плями на місяці вважали за Давида, який грає на арфі. Якщо хто-небудь подивиться на місяць тоді, коли розірветься струна на арфі, то осліпне [15, с. 324]. За народним віруванням південних лемків, від місячного сяйва починається «місячна» дитина — «ни не хлоп, ни не баба, такый перехідный хлоп, така перехідна баба», тобто гомосексуаліст або лесбіянка (с. Вапеник).

За словами респондентів старшого віку, усі явища навколишньої дійсності на землі помітні і на небі («тоты знакы суть і на небі», с. Сташківці). Тому народні назви сузір'їв пов'язані з явищами та щоденною господарською діяльністю хлібороба. Так, сузір'я Оріона називають «Кісці», «Косы», сузір'я Тільця — «Куркы», «Курка з курятами», сузір'я Лебеда — «Крестик», сузір'я Північної Корони — «Колесо», сузір'я Великої і Малої Ведмедей — «Великий Віз» і «Маленький Віз».

Найпопулярніше сузір'я в південних лемків — сузір'я Оріона: «Три звiзды ішли небом, як косаре, што косят хлопи, а другы три звiзды ішли, та же то жены, што їм несут їсти» (с. Сташківці). Коли «Косы» сходили, десь о третій, о четвертій годині, то це був час пробудження селян: «Косы вишли, та вже можеме вставати; то вже было надо дню» (с. Нехваль Полянка); «уж буде рано, бо Кісці уж косят» (с. Цигла). Чоловіки, які йшли з кіньми на фурманку, уставали, щоби годувати й напувати коней, косарі лагодилися косити, а жінки — терти льон. За відсутності годинників, поява «Кісців» на небі була ознакою, що наближався день: «Годинкы даколи не мали, муї дiдо знав на звiзды гварити: “Вставайте, діточкы, гет, бо вже Косы над планками, бо то вже буде рано”» (с. Руське). Увечері, коли «Косы» заходили, примовляли: «Не буде тепвой росы, ниж не зыйдут зо змерьканьом Косы» (с. Шамбрін).

Народна назва сузір'я Північної Корони — «Колесо» — походить від парубоцького танцю, який, за давнім звичаєм, танцювали «до колечка» самітні парубки без дівчат на весілі або «на музиці» — «та так повідали на тото Колесо на небі, же то парібці танцюють колесо» (с. Сташківці). За дишлом сузір'я «Великий Віз» південні лемки визначали північ: «То даколи люде не знали писати, читати, але по жьвiздох знали, подля того ворожыли. Так, як деревяне колесо мат дванацет шпиц, так і рокы, мішяци шя обертают» (с. Вапеник). Вечірня зірка —

«вечорничка», провідна зірка — «поларка». На зірницю, що падає, літні люди казали: «*На сто лукоть абы ішла до землі тута зорниця*» (с. Новоселиця). Вірили, що кожна людина має свою зірку, яка запалюється на небі при її народженні, а після смерті — падає й гасне: «*Каждый чоловік має свою зізду, зорницю, а кедь зізда з неба падать, нона особа вмєрать*» (с. Руське). Якщо зорі «зчистят ся» (метеор, що падає) — це погана прикмета і віщує голод, війну, неспокій. На зорю заборонено було показувати пальцем, бо палець потім скривиться. Словаки також не показували на зірку пальцем з тієї причини, що коли, випадково, хто-небудь покаже саме на свою зорю — вона згасне, і людина помре [15, с. 324]. Культ Сонця, Місяця і зірок переткані й народні ліричні пісні. А в народних загадках небесні світила персоніфіковані: Сонце — Око; Місяць — Пастух, Орач; зірки — вівці, коні.

Земля була у великій пошані, адже вона — хлібодарець, годувальниця сім'ї, у землю ховали останки предків. Це в дохристиянській час її приносили жертви. На Південній Лемківщині, в околиці Свидника, під час збирання папороті в ямку кладуть дрібну монету «*папортинякові*». В Україні, викопавши корінь цілющої рослини, клали в ямку кусник хліба, сіль, монету, як своєрідну жертву землі. У цих діях, безперечно, збережені елементи язичництва [3, с. 82]. Культ землі відображений і в поширеному обведенні простору магічним колом, яким людина себе оберігала від усяких нечистих сил.

Воду з давніх-давен уважали очищувальною, вірили в її необмежену й освящувальну силу. У великій пошані були природні животики — «*жива вода*». За народним уявленням, це вода, яка «біжить», тобто проточна вода. Особливою водою вважали ту, де зливалися три річки в одне русло: вірили, що вона має неабиякі цілющі властивості, її брали до сходу сонця, причім ніхто цього не повинен бачити. Нерідко про таку воду йдеться в народних казках: водойма міститься в недоступних місцях, вода з неї омолоджує, повертає здоров'я,

зцілює та оживлює головного героя, який унаслідок різних інтриг помер насильницькою смертю [7, с. 472]. Зауважимо, що водою з двох потоків, які зливалися в одне русло, користувалися в любовній магії. Намагаючись повернути втрачену любов подружжю, з такої водойми набирали, приказуючи: «*Як тоту воду ніхто не розлучить, так жебы і вас ніхто не розлучив*» (с. Паризівці), потім бризкали цією водою обом у їжу.

В Улицькій долині (на Снинщині) воду з гірських струмків, разом із зіллям, освящували на Маковія, тому її називали «*маковійна вода*» (у випадку сімейних суперечок, сімейного лиха нею окроплювали ціле обійстя). Місце, де стоїть дощова вода, яка нікуди не витікає, південні лемки називають «*утова*», «*това*». «*Утова*» виникла внаслідок зсуву ґрунту на фліш. Звісно, що люди побоювалися таких місць. Однак під час засухи господарі йшли «*утову трясти, жебы падав доч*» [7, с. 126], а також шукали порятунку в різних магічних практиках: пастуха обливали холодною водою; запалювали мурашник; на межі хотарів закопували живого рака догори клешнями. З-поміж людей, яких наділяли властивістю задобрювати Всевишнього під час засухи, уважали вдовиць. Удови більш старшого віку зранку або пізнього вечора, щоби ніхто не побачив, у визначені дні — середу, п'ятницю і суботу, тобто у вдовині дні, — оголеними купалися в річці, після чого нібито обов'язково дощило. У деяких селах на Свидниччині вдова навколішки носила воду в роті з одного джерела до іншого. Вірили, що «*Пан-Біг лдові веце даст благословіня, як такій*» (с. Кечківці), тому таку важливу справу доручали лише вдовицям під час тривалої відсутності дощу. У Старинській долині оголені дівчата й парубки з джерела, яке було по той бік кордону — на польській стороні, набирали в рот води й носили її в «*студник*» поблизу свого села, у такий спосіб забезпечуючи потрібну вологість. Засуху спричинювали і жінки-ткалі, які порушували споконвічні сільські канони — залишали на кроснах основу або тканину.

У такому випадку кросна поливали водою [13, с. 116]. У посушливі роки обходили громадою довкола джерелець і виконували поблизу них ритуальні дійства.

Одну з найважливіших причин стихійного лиха (засуха, градобій, повінь...) народ убачав і в порушенні загальнопоширених та усталених громадських канонів селянського побуту. Молодиця з першими ознаками вагітності не мала права ходити з непокритою головою, тому її сільська громада в принизливий спосіб «чепила» за селом або на гною. І взагалі, жодна жінка, не тільки покритка, не сміла ходити простоволосою — «незачепленою», щоби не спричинити стихійного лиха.

Священною стихією був і вогонь. Народи світу наділяли його очисною та магічно-охоронною функцією. У давнину вогонь добували, окрім іншого, тертям дерева одне об інше. Такий вогонь називали «живим». Цей архаїчний спосіб добування вогню інколи застосовували лише у важливих життєвих ситуаціях. Так, північні лемки, переселяючись у новозведену хату, перед входом розпалювали «живий» вогонь, який здобували тертям об одвірок. Він мав оберігати нову оселю від усякого лиха й від немочі [14, с. 90]. У Південній Лемківщині, під час епідемічних хвороб, а також оберігаючись від холери, «живий» вогонь добували в подібний спосіб — ним окурювали все село. «Живим» вогнем («живою ватрою»), якому надавали чудодійної, магічно-лікувальної сили, послуговувалися також жителі Українських Карпат у скотарстві [12, с. 388, 389].

Народна метеорологія як учення про зміни погоди й методи її передбачення ґрунтувалася на багатовіковому практичному досвіді людини-хлібороба, тісно переплітаючись із її щоденною виробничою діяльністю і навколишнім середовищем. Спостереження лемків за явищами природи, атмосферними змінами й різними прикметами покладені в основу прогнозування погоди.

Передбачення погоди за атмосферними явищами: коли наприкінці зими тане сніг, і на пагорбках видніються перші проталини, так

звані «кіпнины», — швидко весна прийде; перший грім навесні, «здолы», віщував урожайний рік, а «згоры» — поганий; третього дня після появи веселки на небосхилі мало дощити.

Передбачення погоди за небесними світилами: якщо сонце заходить за небосхил у хмару — буде дощ, а коли ні, то буде гарна погода [14, с. 90]. У прогнозуванні погоди за окремими фазами місяця є певні локальні розбіжності. Якщо місяць має «горі ріжки» — буде сонячна погода, узимку — мороз, а коли «вдолину ріжки» — дощ (на Снинщині); на Свидниччині переважає протилежний погляд. «Обгороджений» місяць — ознака поганої погоди: узимку — на снігопад, улітку — на дощ: за три дні очікували зливу, «не слєбідно было косити». Коли місяць має фазу «перемінки: кедь повня шя перемінит на серпик, або серпик — на повню», тоді неодмінно зміниться погода: з гарної на сльоту і навпаки (с. Крайня Бистра); «ясна драга през небо» — на сонце.

Передбачення погоди за рослинами: якщо навесні котики («минькы») ростуть на самому верхечку дерева — буде гарна весна; стулені квітки «часовника» (курячі очка польові, *Anagallis arvensis*) віщували дощ, а на гарну погоду вони розвивалися; якщо восени зацвіли дерева — буде довга осінь.

Передбачення погоди за птахами, домашньою птицею тощо: високий політ ластівок віщував сприятливу погоду, низький — дощ; якщо в зеленому лісі навесні була зозуля — до хорошого року, у нерозвиненому лісі — до поганого; якщо сова або сич поблизу сільської оселі восени кричить — випаде великий сніг; на погану погоду кури порпаються, а горобці, цвірінькаючи, згуртовуються на землі; перед бурею бджоли жалять сильніше, а їхнє швидке повернення у вулики віщує дощ.

Передбачення погоди за церковними святами: якщо в неділю до святої літургії лє дощ — цілий тиждень буде сльотливий; якщо на Громниці капає зі стріхи («перегризкы выцапкуют») — до довгої зими; скільки тижнів перед Юрієм гримить, стільки тижнів після Юрія ще буде сніг; якщо «Андріюв

місяць» (грудень) мокрий — потрібно чекати мокрого літа.

За віруваннями південних лемків, у суботу опадів не повинно бути, щоб удовин чіпець після прання встиг висохнути, бо більше чіпців у бідної вдови не було, лише той, один, який вона прала щосуботи. Подібна думка існувала й про бідну сироту, у якої була одна-однісінька сорочка, яку вона прала щосуботи. І саме в той день не мало бути дощу, щоби сорочка висохла, і її можна було вдягнути у святу неділеньку. Після першого весняного гromу селяни «піднімали хыжу» — обтиралися спиною об зовнішню стіну хати й гукали: «Гырмит, піднімайте хыжу, жебы крижы не боліли!» (с. Брезівка); каменем умовно били по голові, примовляючи: «Гырмить, гырмить, голова ня не болить, бодай ня тоды боліла, коли камінь у воді згорить» (с. Светлиці). Перший весняний грім над горами й лісами віщував добру удійність корів, овець. Якщо під час грози випадав град, то південні лемки в пазуху кидали льодові кульки, аби лід розтанув. Ту саму функцію виконував первісток, який у свою пазуху ховав три кульки граду.

Тьмяну веселку південні лемки називали «жыдувскою», ясну — «веселою», «нашою», «руснацкою», «християнською». Вірили, що веселка («тога», «смуга» — «Смуга воду п'є, Галь гача б'є», с. Чертіжне) «воду п'є», причім може випити й людину, а потім випустити.

Народна медицина — одна з важливих векторів народних знань. На Лемківщині про процес лікування жартома мовиться: «Лічена хворота шы шім днів лічит, а нелічена — тыждень» (с. Нижній Верлих).

Анімістичні погляди на причини хвороб у лемків були загальнослов'янськими, серед яких домінує місце належить так званому поганому вітру. З ним пов'язували різні недуги, зокрема гарячку, втрату пам'яті, параліч, які в народі побутовали під назвою «обійденя вітром». Людину, «обійдену вітром», обкурювали «вітровым жільом» (назва похідна від уявлення про те, що «чорт вітор несе, а хоробу нанесе», с. Довгуня), що має

в південних лемків певні локальні різновиди. Лише на Свидниччині знають про дев'ять видів цього зілля, причім його розрізняли за кольором: «вітрове жіля біле», «вітрове жіля жовте», «вітрове жіля сине» (чина лісова, *Lathyrus sylvestris*), «вітрове жіля ружове» (плакун верболистий, *Lythrum salicaria*)... та формою рослини — «тягаче вітрове жіля». Натомість уважали, що вітер може розвіяти недугу. Тому в купіль хворобливої дитини клали дев'ять різних ганчірок, які потім розвішували на дев'яточх кілках, щоби вітер розвіяв неміч, а скупавши хвору на туберкульоз дитину («мала сухоты») у воді, у якій варили вареники чи галушки, розвішували вареники (галушки) на деревах дев'яти видів (береза, верба, груша...), приказуючи: «Жебы сухоты із тебе [називали ім'я хворої дитини. — Н. В.] так пішли, як вітер по полю» (с. Вишня Полянка) [5, с. 349]. Окрім вітру, відібрати хворобу в дітей, за народним уявленням, могли й птахи: воду, у якій скупали плаксиву дитину, виливали на таке місце, де сідали птахи, вигукуючи: «Птач, птач, возь од моеї дітины плач!» (с. Олька).

Чимало хвороб лемки пов'язували з наявністю в людському організмі паразитів. Люди старшого віку, коли блювали, казали: «Шя мі глиста высыкала» (с. Вишній Комарник). На Снинщині на пуп новонародженої дитини прикладали горіхове листя, щоби гоївся. Горіхове листя, за народним віруванням, витягувало волос із тіла новонародженого, що нібито оберегало дитину від різних захворювань. Функцію горіхового листя в околиці Старої Любовні виконувала освячена «Янова ліщына», у відварі якої щоденно купали немовля впродовж трьох тижнів. На Закарпатті вірили, що дитина буде мати волос (болітиме шунок), коли вагітна жінка відштовхне ногою собаку або кішку [1, с. 24]. Волос — це паразитний черв'як (глист) у людському організмі. За свідченням К. Мошинського, поляки були впевнені в тому, що черв'яки містяться під шкірою кожної дитини [17, с. 184]. У всіх слов'ян загальнопоширеним було повір'я про тонкого, довгого, білого

або чорного черв'яка, волоса, який водився в джерельній воді або в калюжах. Випивши його з водою, людина вмирала [1, с. 21].

Людина могла захворіти, переступивши «*підляте місто*», тобто воду, у якій обмивали мерця і навмисне вилили на стежку, аби нашкодити своєму недоброзичливцеві. Тіло «*підлитої*» людини починало поступово слабнути, і вона з дня на день висихала на очах: «*Кед воду з мертвого підліє, а дахто то перейде — уж тот человек не мат яття, як мертвий ходит, шытко го болит*» (с. Кечківці). За народним повір'ям, неміч та слабкість у тілі свого неприятеля можна було викликати і під час зведення його нового житла: у третій кутку хати встромляли голку [20, с. 348]. Лемки були переконані, що хворобу могли спричинити і звичайні люди, які в житті вперше трапляються [9, с. 143].

У народній медицині Північної та Південної Лемківщини раціональні методи лікування переплітаються з ірраціональними. Часто захворювання розглядали як живі істоти. Щоби вигнати хвороби з людського організму, їх у різний спосіб «*залякували*», заклинали, «*обманювали*». В основі такого лікування лежить повір'я, що хвороба злякається й покине організм хворого. Такі анімістичні погляди на причини захворювань породили магичні способи лікування. Так, наприклад, шкіряну недугу «*віщиці*» «*залякували*» тим, що за хворою людиною тричі виливали окріп або кидали жевріючі вуглики, погрожуючи: «*Віщицьо, віщицьо, попекла ти мене, попечу я тебе!*» (с. Вавринець); «*Віщицьо, віщицьо, опекала ты мого хлопця, а я опеку твоє дівча*», або навпаки (с. Грабівчик). Жовтяницю «*залякували*», зокрема, так: 1) до хворої дитини приводили хресну матір, яка тричі плювала дитині в очі, щоби та злякалася, а «*жовтячка шя стратила*» (с. Бехерів); 2) хворого приводили в хату сільської знахарки, садовили на стілець, причім знахарка, не звертаючи уваги на нього, спокійно підмітала хату і, зненацька наблизившись до хворого, харкала йому увічі, що мало налякати хворого до без тям,

після чого «*жовтячка*» мала відійти (с. Мала Поляна). Епілепсію («*зла хворота*») «*обманювали*» в такий спосіб: хворого в ліжку обертали — міняли місцеположення голови і ніг. Персоніфікована хвороба, яка на деякий час нібито залишала хворого, уже не могла повернутися, оскільки він уже лежав в іншій позі [20, с. 350].

Людина з давніх-давен при лікуванні хвороб зверталася по допомогу до навколишньої природи та до небесних світил. Особливо життєдайне сонце мало сприяти вдалому лікуванню, свідченням чого є ціла низка замовлянь дитячих недуг, таких, як астма, молочниця, плач дитини. Молочницю («*порохавку*») сільські знахарі при заході сонця замовляли так: «*Сонечко за гору, а порохавка до гною, гніздо собі вити, не мою дітину трапити!*» (с. Вишній Мирошів).

Раціональна частина в народній медицині лемків ґрунтувалася насамперед на фітотерапії, яка була основним видом лікування. Деякі рослини й нині називають старовинними назвами окремих захворювань, що вказує на їхні лікувальні властивості й здатність зміцнювати здоров'я: «*гісцьове жіля*» (його є дев'ять видів — «*дев'яторак*») — остудник голий, грижниця, *Herniaria*; плакун верболистий, *Lythrium salicaria*; «*болячкове жіля*» — марунка звичайна, фізаліс, *Physalis alkekengi*; «*ружове жіля*» — підмаренник справжній, *Galium verum*; «*фолішове зіля*», «*фолішовник*» («*фоліш*» — вид шкірної недуги) — дивина волотиста, *Verbascum lychnitis*; «*пострілове зіля*» — гравілат міський, *Geum glaucophyllum*; «*шульове жіля*», «*шульовник*» — куколиця червона, *Melandrium rubrum*; «*червінкове зіля*» — герань криваво-червона, *Geranium sanguineum*. Новіша лемківська назва лікарської рослини — відкасок безстебловий (*Carlina acaulis*), «*дев'ясил*», — указує на те, що вона призначена лікувати дев'ять видів захворювань. Давня назва — «*постріл*» — ґрунтується на язичницьких уявленнях про демонів (про духів-хвороб), які стріляють. За захворювання «*постріл*» — гострий, різкий

біль — у народі розглядали як дух хвороби, як демонічну істоту зі зброєю в руках, від удару якої людина страждала [3, с. 46]. Хоча народна фітотерапія вирізняється різноманітними лікувальними формами (відвари, настої, мазі, порошки, підкурювання висушеного зілля на жевріючих вуглинках), та все ж таки немає такого зілля, яке б уберегло людину від неминучої смерті: «*Од смерти ніт жіля у керти*» («*кертъ*» — город, сад) (с. Цигла).

При простудних захворюваннях використовували відвари та настої «*божої матері душкы*» (чебрець, *Thymus*), «*шалвії*» (шавлія, *Salvia*), ромашки тощо. Здатність зупиняти кровотечу та загоювати рани мали свіжі листя «*кравника*» (деревій тисячолістий, *Achillea millefolium*) і «*бабки*» (подорожник, *Plantago*), їх прикладали до ран. При шлункових недугах пили передусім відвар «*цинтерії*» (золототисячник, *Sentaurium*), а при серцевих — відвар рослини «*зимной сердце*» (зимолоубка зонтична, *Chimaphila umbellata*). «*Дерев'яника*», «*Пречистой Дівы квіток*» (звіробій звичайний, *Hypericum perforatum*), «*репка*», «*грубого Янка*» (парило звичайне, *Agrimonia eupatoria*) лемки вважали рослинами надзвичайно широкої лікувальної дії. Квітку «*сп'ячника*», «*твердоспаю*» (пухівка широколиста, *Eriophorum latifolium*) клали дитині під подушку задля спокійного сну. Під час епідемії дезинфікували житло димом з гілок ялівцю. Винятково важливе місце в практиці самолікування лемків належало часнику — символу здоров'я. Це один з найпоширеніших засобів народного методу профілактики не тільки в слов'ян, але й в інших народів. Ще в Київській Русі його використовували як охоронний засіб від «*морового повітря*» [3, с. 24]. Особливу міць мав часник у Святвечір, коли саме його вживали на початку вечері, приказуючи: «*Жебы зме были такы здравы, як тот чеснок*» (с. Микулашова). А на Снинщині, надкусивши часник з лушпинням, зверталися до нього, щоби їх оберігав від усякого лиха: «*Не луплю тя до жывого, варій ня од выыткого злого*» (с. Пихні). Часник уважали засобом,

який лікує дев'ять хвороб: «*Часник дев'ят хворіб загойт, а цибуля дев'ят хворіб насобит*» (с. Вапеник); «*Часнок хвороти одганять, а цибуля приганять*» (с. Улич). Зауважимо, що у вищезгаданому регіоні не радять споживати забагато цибулі, щоби не було струпів у носі, «*шуля*».

Навіть у профілактиці захворювань лемки використовували рослини. В'язка тирличу, підвішена над вхідними дверима або покладена під хатнім порогом, охороняла домашніх від холери. Аби запобігти болю в попереку, слов'янські народи послуговувалися полином звичайним («*чорна быль*»), яким на Івана Купала жінки перев'язували поперек. Особливими лікувальними властивостями наділяли трави, зібрані й освячені в день Івана Купала («*на Яна*») — «*помічне зіля*», причім збирали їх ще до сходу сонця — «*зак сонце на зышло, ходили зберати жіля*» (с. Крайня Бистра). Не освячували лише «*глуху коприву*» (глуха кропива, *Lamium album*), бо вона глуха, і «*єдностеблицу*», тобто рослину з одним стеблом без листочків [19, с. 458]. За загальноприйнятими канонами, не виконували жодної дії з лікувальним зіллям у неділю та на великі свята. Вірили, що зілля лише тоді допомагатиме, коли його потай зірвати. Так, епілепсію («*зла хворота*») лікували саме в такий спосіб: «*кам'яну ружу*» (рожа рожева, городня, *Alcea rosea*) потайки крали на городі і нею обкурювали хворого. Збираючи всяке зілля, суворо заборонялося «*штокати*» — запитувати «*На што тото жіля?*», бо воно не буде «*спомічне*», утратить свою цілющу силу.

Деякі лікарські рослини використовували для лікування лише жінок, а деякі — лише для чоловіків, причім вирішальною була відмінність барв: білим «*бабскым лукавцом*» (маренка запашна, *Galium odoratum*) обкурювали жінок, пригнічених депресією, а жовтий «*хлопскый лукавец*» (підмаренник справжній, *Galium verum*) слугував чоловікам; «*з'очник бабскый*» (буркун білий, *Melilotus albus*) застосовували при вроках від злих очей жінок, а «*з'очником хлопскым*» (буркун лікарський,

жовтий, *Melilotus officinalis*) послуговувалися при навроченні мужчиною.

Найпоширеніші лікувальні методи були відомі майже в кожному селі. Винятково добре орієнтувалися в лікувальних практиках жінки — «ворожылі», «шептухы». Якщо їхній лікувальний метод не був дієвий, то хвора людина зверталася до інших, які радили їй свій лікувальний засіб. Кожен допомагав порадою, як міг, тому під час лікування хвороби випробовували кілька методів. Якщо не допомагав жоден, то хворі зверталися по допомогу до сільських знахарів, які своїми знаннями в народній медицині були широковідомі. Для ефективнішого методу лікування, залежно від статі хворого, до сільського знахаря йшли у визначені дні, а саме: чоловіки — у понеділок, вівторок, четвер («хлопскы дні»), а жінки — у середу, п'ятницю, суботу («бабскы дні»). Неділя не була лікувальним днем. Доброю прикметою відвідин знахаря був місяць, який убував, бо «зыйде тота хворота з человека, як з того мішячка убудат» (м. Свидник). Сільські знахарі («бачове») добре знали на різноманітних рослинах: «бачове знали, зо жільом робити». Вони вмiли замовляти в негативному («поробити») і позитивному значеннях («одробити»), тобто насилати хвороби і зцілювати. Їхнє вміння насилати хворобу чи навіть смерть (або відвернути її) спричинило те, що односельчани, з одного боку, їх поважали, а з другого, — побоювалися. Прославленими на Свидниччині були «бачове» із с. Кечківці, навіть прізвище деякі носили Бача. Вони користувалися відварами й напоями заспокійливих і стимулюючих рослин, до складу яких входило й «бачівске жіля» (сідач коноплевий, *Eupatorium cannabinum*), якими зцілювали різні недуги, особливо психічні розлади. Оселю, до якої приходив покійник, «бача одбачувал», тобто обходив навколо неї і обкурював димом з магiчних відворотних рослин, промовляючи при цьому заклинання від нечистого. У хатні пороги та в покуття «бача», свердлом зробивши отвір, клав апотропейні предмети (проскуру, монету, розтяту на дев'ять

частин, і так зване «чортове лайно» — густий сік чужоземної рослини *Ferula asa foetida*, який купували в аптеці), загорнуті в шматок випряденого рушника в протилежному напрямку. Ці отвори потім закладали так, щоб вони не були помітні [22, s. 127]. Деякі знахарі вмiли «спущати плану [погану. — Н. В.] кров», яка нібито спричинювала захворювання. Селяни платили за роботу сільським знахарям грошима або зерном, домашнім полотном тощо. Сільські знахарі передавали знання з покоління в покоління, суворо дотримуючись певних правил — тільки старша за віком людина могла передати свої знання молодшій, бо лікування потім «неплатне»: «Што мы баяме, шя не шьміє повісти старшому, бо неплатне, лем молодшому» (с. Довгуна). Південні лемки вважали, що сільські знахарі, лікуючи хворих людей, перебирають на себе окремі хвороби, зокрема в останні роки свого життя вони мають «тоту тягобу, тоты болести, што одберили од хорых, та тото шьтко хпаде на них» (с. Вапеник).

При укусі гадюки зверталися також до «бачох», які вмiли «зачитати од гада», послуговуючись при цьому такою словесною формулою: «Не я лікар, але Господь Бог лікар. Што ты ту хцеш, паскуднику, нечыстотнику? Ид же ты на м'їсце, де маш обіцяно од архангела Рахаїла. Вуж, вуж, вуж, мал дев'ят вуж, з дев'ятьох осем, з осмох шїдем, з шїдмох шьйст, з шьйстьох п'ят, з п'ятьох штирі, зо штирьох три, з трьох дві, з двох єдну, з тей єдної бодай не мал ані єдну! Заключинам тя з живым Богом, як тя заклал Господь Бог, як єс в Раю покусил двох рабів жывущих в диявольскій шкорі. Я ті гадал, же будеш шя од гнеска звати вуж, а нігда не здохнеш, а по землі шьмыкати шя будеш, землю їсти будеш, пьйдеши на ходник, де рабы живучи ходят, ниж не приде планишый человек од тебе, а тя не убие. Прошу Господа Бога з помаганьом тому, кому лічу, а охранны мене зо шелякыма псотама, а варій мя од в шелякых хороб, од шелякого чародейства, од въздушного, а в'їтровоого, а жільно-

го, а водного, а раба живуужчого [сказати ім'я хворого. — Н. В.] *предтсавишого, од птаха літаюшчого і звіра смыкаюшчого. Амінь*» (с. Якуб'яни) [18, s. 324]. Народне уявлення надіяло знахарів силою слова, спроможного заклинати нечистих духів і духів хвороб. Загалом «бачове» у своїй діяльності широко використовували магію.

До раціональної частини народної медицини належать і засоби тваринного походження, з-поміж яких найпопулярнішими були молочні продукти і жири. Окрім коров'ячого, уживали й козине, овече, кобиляче молоко. Із жирів популярними були борсучий, свинячий, гусячий, качачий. Серцеві недуги та біль у грудях лікували козиним і кобилячим молоком, яке разом із власною сечею наносили на «гурький лопух» (лопух справжній, *Aretium lappa*) і прикладали перед сном на груди та спину. Уранці, після випорожнення, знімали із себе лопухове листя і, поклавши його на власний кал, промовляли: «*Який густь, таким гошу*» (с. Збій). «*Ліновиско*», тобто шкіру з гадюки, уважали цілющою при пораненні. Поранившись серпом або косою, відразу шукали гадючине ліновисце, яке прикладали на поранене місце, воно невдовзі зросталося з людським тілом. Плацентою кішки («*мачаче щистини*») разом з полином звичайним обкурювали людину, хвору на епілепсію («*підла хворота*»). Від запалення легень давали випити рідину, у якій розтирали три блощиці. Зауважимо, що з органотерапії послуговувалися навіть цілими тваринними організмами (наприклад, роздертою живою качкою, яку прикладали на болюче місце на тілі). Північні лемки кров'ю голуба натирали бородавки [4, с. 30].

У народному лікуванні лемки використовували і засоби мінерального походження: землю, глину, пісок, воду, гноївку, сажу, сіль, мило; з металів — залізо. Залізом, як засобом проти дії різних злих сил і хвороб, слов'яни широко послуговувалися в народній магії. Так, залізний ланцюг клали у відвар листя «*копытника*» (копитник європейський, *Asarum europaeum*), у якому купали хвору на

туберкульоз людину. Серпом, намоченим у гноївці, торкалися до губ дитини, хворої на молочницю. Землю також використовували для лікування окремих хвороб. У колишніх селах Старинської долини, аби позбутися бородавок і нагноєнь, прикладали картопляні кружельця, які перед сходом сонця закопували в землю, вірячи, що разом з ними в землю закопують і хворобу [19, s. 472]. На Лабірщині сорочку, зняту з тіла дитини, хворої на епілепсію, кидали в середнє вікно, і де вона впала, там її закопували в землю, промовляючи: «*Як мі негідно, неподібно з моїй дітини метати, так тобі негідно, неподібно веце на моїй дітині быти*» (с. Красний Брід). Людину, яку вкусила гадюка, закопували в землю («*тота часть мусила быти у землі, де гад укусив*», с. Старица), щоби земля витягнула отруту; так само закопували в землю і людину, у яку влучила блискавка. Паралізовану людину («*обійдену вітром*») обкурювали грудкою глини, узятої з того місця, де вона заснула. Для лікування дитячого шкірного захворювання «*кртици*» брали глину з кротовиння, яку додавали в купіль дитини. У відварі намулу («*охабиска*») купали слабку, худорляву дитину. Кип'ячену гноївку пили від запалення легень. Сажею витирали «*вищици*» — запалені червоні місця на шкірі тіла. Неабияку лікувальну силу мала кухонна сіль, освячена на Великдень. Окрім того, що її вважали оберегом від усякого лиха, сіль широко використовували при зубному болю, болях у вухах, горлі тощо. На Старолюбівнянщині (с. Якуб'яни) нею натирали «*понад кліпки*» — брови, оберегаючись від уроків.

Воду, яку здавна надіяли очищувальною силою, часто використовували в народній медицині, а набираючи її, промовляли старовинну примовку на одужання: «*Добрий день, ты бистра водічко, я тобі принесла болічко, а ты мі дай здравічко*» (с. Олька). Особливо цілющою вважали воду, набрану на Водохреще, яку зберігали вдома з лікувальною метою. Поширеним у народі є замовляння від зурочення («*з'оч*»). За уявленнями, уроки

виникали від поганого, лихого слова, а пристрій — від «поганих» очей. Поступово відмінність між уроками і пристроєм стерлася. Лемки термінами «врокы» («вречи дітину») і «з'оч» («достати з'оч») у народній медицині ототожнюють як хворобу від поганого слова, так і хворобу від поганих очей, ознаками яких є головний біль, гарячка, блювання, а малі діти при цьому дуже плачуть. Як охоронний засіб від наврочення дитині давали проскуру, скроплену свяченою водою [5, с. 250].

Найпоширенішим магічно-лікувальним засобом від наврочення є вода. Інколи для згаданого лікування приносили «крижову воду», тобто воду, через яку навхрест простягається дорога. Для цього акту брали також воду, що витікала з-під каменя. Оскільки у воду кидали («змітували») три—дев'ять жевріючих вуглинок, рахуючи їх з останньої до першої, то таку воду називали «угликовою водою». (При цьому промовляли: «Кедь од дівки — та під косу, кедь од хлопа — та під калап, кедь од баби — та під чіпець», с. Гуменський Роки-тів.) Долонями («видлі руков», «спакрукы») умивали водою, настояною на вуглинах, обличчя, руки і трішечки давали ковтнути хворому, а потім її виливали на стріху, підсилюючи акт вербальною формулою: «Як са вода на стрісі не затримає, так бы са на тобі буль не затримає» (с. Дара). Якщо в селі стояв млин, то «угликову воду» виливали на млинове колесо з такими словами: «Як са тутто колесо скоро обертає, так і бы тобі тутто скоро перешло» (с. Руське) [22, с. 127]. Подекуди для такої дії послуговувалися й дев'ятьма ложками, які тримали в руках «лицем» униз, промовляючи: «Жебы так зышла тотта хворота, як доллом жычками вода» (с. Вишній Мирошів). Від наврочення запобігали й заклинанням: «Сорокати вочі [зрячі очі. — Н. В.], коцурові яйца» (с. Стащин); «Сячена сіль вам в очах, а гівно в зубох» (с. Збудська Біла). Лемків метод «з'оч» широко застосовують і нині, причім у воді, замість жевріючих вуглинок, гасять запалені сірники або зубочистки. Із профілактично-магічною метою від уроків використо-

ували передусім червоний колір, тому лемки ще й до сьогодні в'яжуть червону нитку на руку дитині; одягають спідню білизну навиворіт і кажуть застережливе слово «невроком»: «невроком яка шумна дітина»; літні люди звикли до питання додавати застережливе архаїчне слово «не престричавши» (похідна назва від пристріту): «Де сте были, не престричавши?».

Віра в цілющі властивості джерельної води загальновідома, її набирали лише до сходу сонця. Річкову воду використовували, окрім іншого, і в магічно-лікувальних діях при туберкульозі в дітей («лишець»): на нахилене над річкою вербове гілля, яке торкалося води, прив'язували будь-яку річ хворої дитини. У такій воді купали малих дітей — як немічних, так і здорових. Це була певна народна превенція від захворювання. Ранню росу із шибки вікна використовували для лікування лишая.

При простудних хворобах найуживанішим способом лікування було вигрівання на печі. У минулому на печі не тільки спали, але також вигрівалися при недугах, тому в регіоні побутує адекватна назва печі — «руський доктор» [11, с. 161]. Ячмінь в оці витирали зернятком ячменю, який кидали у вогонь. Дитину, хвору на туберкульоз, клали на хлібну лопату й саджали в холодну піч, примовляючи: «До пеца сухоты, а з пеца тукоты» (с. Вишній Верлих) [5, с. 249]. З людини, хворої на епілепсію, знімали одяг і одразу спалювали, вірячи, що в такий спосіб спалюють і «недобру хвороту». Північні лемки «пірца» на вустах лікували тим, що вранці, одразу після пробудження, цілували піч, щоб вони пришерхли [4, с. 30]. Стрибання через купальський вогонь («собітку») мало запобігти появі «натовканців» на ногах. Зі шматочків твердого мила, яке використовували для прання білизни («ядрове мьдло»), і борошна та сметани виготовляли «тісто», прикладаючи його на чиряк.

У народній магічно-лікувальній практиці лемків у вжитку також були кості мертвої людини або предмети, які мали безпосеред-

ній контакт із покійником, оскільки вірили, що він забирає із собою хворобу в могилу. Так, кісткою, принесеною опівночі із цвинтаря, натирали кістяний наріст («мертву кістку»), щоб зник [23, с. 105]. Соломою, на якій лежав покійник, тиццали в болючий зуб, щоб угамувати біль, причім ім'я покійника і хворого мали збігатися [21, с. 37]. Аналогічного ефекту досягали при лікуванні за допомогою людського калу, сечі, грудного молока тощо. При епілепсії мати з оголеними сідницями присідала на рот хворій дитині, примовляючи: «З чим єм тя родила, з тим тя лічу» (с. Красний Брід). Власною сечею мати вмивала обличчя навроченої дитини. Грудним молоком закрапували очі при закисанні [9, с. 147].

Важливе місце в народній медицині лемків посідала магія, що становить ірраціональну складову народної медицини. У цих заклинаннях простежується поклоніння силам природи: «Ляк одливам, страх одганям, страх, врокы — най ідуть на боки, де вітер не додує, сонце не догріє, когут не доспівать, місяць не досвітить, на горы, на вертепы» (с. Смолник); «Болячко, болячко, облесна болячко, ид ты до Гецименской загороды, там собі гледай квіт і лист, і корінь, а выйд до сивой скалы, а там шя радуй і весель, амін» (с. Орлів); «Ціс пришло зо спаня, ціс пришло з гырміня, ціс пришло зо злости, ціс пришло з крегкости, ціс пришло з їдовіска... (так перелічували всі можливі причини виникнення недуги «гостець» і далі замовлянням «выпрозывают го з головы до ніг»): Гостецу головатый, гостецу волосатый, гостецу окатый, гостецу носатый, гостецу ухатый, гостецу воргатый, гостецу зубатый, гостецу язукатый, гостецу бородатый, гостецу шыятый, гостецу плечатый, гостецу рукатый, гостецу пекачый, гостецу вітрийовый, гостецу постріловый — заклінам я тебе по першый раз не зо свою моцу, але з Кртиста пана помоцу; з Богом-Отцом, з Богом-Сыном, з Богом-Духом шыватым і зо шыткыма шыватыма, жебы ты не ламало,

не пекло, не дремузало тото грішне тіло, тоту червену кров і тоты білы косты, але жебы ты ишло до сывого камня, до тернового кореня, де слонко не зшьвітит, вітер не задує, дзвоны не задзвонят, когут не зшьпіват, ані жадна добра річ не зайде. Там можеш скалы ламати, буку валяти, а тому грішному тілу покій дати... Так я тебе заклінам по другы раз...» і т. д. «Так я тебе заклінам по треті раз...» і т. д. «Пакуй, пакуй, бо ты ту жадного місця не маш. Тьфу, тьфу, тьфу!» [10, с. 88]. У значенні «лікувати словом» у лемків побутує й назва «баяня» («баяті — лічиті словом», с. Вавринець). Про «професійні» вади декотрих цілителів жартома казали («шя шьміяли, кед дахто пришола повідал, же знат баяти, а не знал»): «Баю, баю, нич не знаю, я од тебе, пси до тебе» (с. Гаврянець).

Імітативна магія виходила з принципу подібності (подібне лікує подібне) — при лікуванні жовтяниці вживали відвар рослин із жовтими квітами, так зване «жовтячково желя», «жовтило» (жовтозілля Якова, Senecio Jacobaea), також лікували блискучими предметами жовтого кольору, особливо позолоченою церковною чашею. Адекватні апотропейні дії були відомі і в білорусів, українців, росіян, які хворобу асоціювали з кольором золота [2, с. 30]. Для лікування астми широко застосовували воду з болотистих місцевостей («дихавиця»), у яких вода «дихтіла», що нагадувало астматичне дихання. Імпотенцію лікували вирізаним лозиновим прутом із греблі («гати») — ним шмагали чоловічий статевий орган («з прутиком з гати треба побити мужске ремесло, жебы му добрі ставав, як тот прутик», с. Паризівці). За законами імітативної магії, сила «міцного желя» (волошка лучна, Centaurea jacea), корінь якого міцно тримався ґрунту, мала перейти й на людину. Тому в деяких місцевостях Південної Лемківщини жінки («на Яна») спершу рвали «міцне желя», яке запихали за пояс або ним підперізувалися, щоби бути міцними.

Через шипшиновий кущ «просували» хвору на астму дитину і, за законами контактної магії, на шипшині, яка росла на межі трьох хотарів, зав'язували «хворобу» — сорочку, волосся, нігті дитини. Також вішали на шипшиновий кущ хустину, якою витирали гній із чиряка, а коли випадковий перехожий піднімав цю хустину — на нього переходила хвороба. У деяких місцевостях на шипшину завішували шматок полотна, яким витирали рани, промовляючи: «Свербогуз, тримай гуз, бо ты в поли та маш коли» (с. Вапеник). У цих випадках діяв закон контагіозної магії. Контагіозна магія ґрунтувалася на народних знаннях про різні хвороби, які поширювалися через їжу, предмети, через контакт із хворим [6, с. 80]. Хворі

зуби натирали жовтецем їдким (*Ranunculus acris*), народна назва якого «терпи-зіля».

У наведеній народній фітонімії простежуються залишки контактної магії — через контакт хворого місця з предметом недуга має перейти на цей предмет, і хворий видужає [6, с. 83]. Принцип парціальної магії полягав у перенесенні магичної дії на предмет, що належить хворому: до верби у висвердлену дірку клали нігті та кров з мізинчика дитини, хворої на астму, а також нитку, якою міряли хвору дитину вздовж і впоперек. Магічні дії ґрунтувалися здебільшого на аналогіях, хоча побутували і види магії, а саме: парціальна, контактна, контагіозна, імітативна, вербальна, які часто поєднувалися.

1. Болтарович З. Народне лікування українців Карпат кінця XIX — початку XX століття. — К., 1980.

2. Болтарович З. З народної медицини українців // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 2.

3. Болтарович З. Українська народна медицина. Історія і практика. — К., 1994.

4. Бугера І. Звичаї та вірування Лемківщини // Бібліотека Лемківщини. — Л., 1939. — Чис. 15.

5. Вархол Н. Народні методи профілактики та лікування дитячих захворювань // Науковий збірник Державного музею українсько-руської культури у Свиднику. — Пряшів, 1995. — Вип. 20.

6. Вархол Н. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. — Пряшів ; Едмонтон, 2002.

7. Вархол Н. Звідки і коли... (Топонімії перекази про заснування сіл та виникнення їх назв) / Спілка українських письменників Словаччини. — Пряшів ; Свидник, 2009.

8. Вархол Н. Культ води в обрядовості русинів-українців Словаччини // *Ukrajiništika v slovenskom kontexte na začiatku nového tisícročia*. (Jazykovedný zborník vedeckých štúdií venovaný životnému jubileu doc. PhDr. Zuzany Hanušovej, CSc.) / Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. — Пряшів, 2009.

9. Мацієвський О., Гошко Ю. Народна медицина і ветеринарія // Лемківщина. — Л., 2002. — Т. 2.

10. Мушинка М. Заговори и календарная обрядовость села Куров // Дукля. — 1957. — № 4.

11. Сополіга М. Етнографічна спадщина В. П. Латти // Науковий збірник Музею україн-

ської культури у Свиднику. — Братислава ; Пряшів, 1994. — Вип. 19.

12. Тиводар М. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX — першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження. — Ужгород, 1999.

13. Шмайда М. Повір'я про природу // Дукля. — 1965. — № 3.

14. Falkowski J., Pasznycki B. Na pograniczu Łemkowsko-Bojkowskiem / nakładem Towarzystwa łośoznawczego. — Lwów, 1935.

15. Horváthová E. Duchovná kultúra // *Horehronie* / editor J. Mjartan. — Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akademie vied, 1974.

16. Jakubíková K. Duchovná kultúra // *Zamagurie. Národopisná monografia oblasti* / zostavil a redigoval J. Podolák ; vydal Odbor kultúry ONV a Dom kultúry a vzdelania v Poprade vo Východoslovenskom vydavateľstve. — Košice, 1972.

17. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. — Warszawa, 1967. — Т. II. — Cs. 1.

18. Mušinka M. Zdravotné povery v niektorých severovýchodných obciach Bardejovského okresu // *Nové obzory*. 4. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. — Prešov, 1962.

19. Šípka M. Liečivé rastliny Hornej Čirochy // *Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidniku* / pod redakciou I. Rusínka. — Bratislava ; Prešov, 1985. — N 12.

20. Šmajda M. Poverové spôsoby liečenia azakľinania vukrajinskýchobciach severovýchodného Slovenska // *Nové obzory Spoločenskovedný zborník východného Slovenska*. — Prešov, 1971. — N 15.

21. *Varchol J.* Manipulácia s telom ako objektom rituálneho úkonu v ľúbostnej a škodlivej mágii ako aj v rituáloch spojených s narodením a svadbou Rusínov-Ukrajincov Slovenska // Tělo jako kulturní fenomén / sestavila a redakčně upravila L. Tarcalová. Studie Slovákckého muzea 14 / 2010 Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti. – 2010.

22. *Varchol J., Varcholová N.* Zvyky a povery v ľudovom staviteľstve a bývaní Rusínov-Ukrajincov na Slovensku // Tradície staviteľstva a bývania na Slovensku s osobitným akcentom na kultúrne prejavy

v prostredí etnických minorít. Múzeá a etniká 1999 / hlavný redaktor a zostavovateľ M. Sopoliga. – Bratislava ; Svidník, 1999.

23. *Varcholová N.* Poverové predstavy o revenantoch v rusínsko-ukrajinskej oblasti východného Slovenska // Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesionálnu mnohotvárnosť / zostavil J. Botík ; Múzeá a etniká 2001 ; Slovenské národné múzeum ; Historické múzeum v Bratislave. – Bratislava, 2001.

IMFOFE